

TÜRKİYE’DE DINDARLIĞIN GÖRÜNÜMÜ: DÜNYA DEĞERLER ARAŞTIRMASI VERİLERİ ÜZERİNE BOYLAMSAL BİR ANALİZ

Ayşe Selin DOKUR*
Mehmet Emrullah DURAN**
Hasan MEYDAN***

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 06 Haziran 2021, **Kabul Tarihi:** 02 Eylül 2021, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2021, **Atf:** Dokur, Ayşe Selin, Duran, Mehmet Emrullah ve Meydan, Hasan. “Türkiye’de Dindarlığın Görünümü: Dünya Değerler Araştırması Verileri Üzerine Boylamsal Bir Analiz”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/2 (Eylül 2021): 733-768.
<https://doi.org/10.33415/Daad.948559>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 06 June 2021, **Accepted:** 02 September 2021, **Published:** 30 September 2021, **Cite as:** Dokur, Ayşe Selin, Duran, Mehmet Emrullah and Meydan, Hasan. “The View of Religiosity in Turkey: A Longitudinal Analysis of World Values Survey Data”. *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 21/2 (September 2021): 733-768.
<https://doi.org/10.33415/Daad.948559>

Öz

Bu çalışma, literatürdeki kesitsel çalışmalardan farklı olarak boylamsal veriler bağlamında Türkiye’de dindarlığın ve dinselliğin görünümünü bütüncül perspektiften anlamayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda son 30-40 yıllık sü-

* Sakarya Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, dokurselin@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-9294-8506>

** Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Konya, Türkiye emrullahduran@selcuk.edu.tr orcid.org/0000-0001-9952-5103

*** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, hasanmeydan77@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-9093-7555>

reçte ulaşılabilecek en kapsamlı boylamsal veri olan World Values Survey (Dünya Değerler Araştırması) verileri esas alınmıştır. Araştırma kapsamında öncelikle dindarlığın görünümü ve ölçümüne ilişkin literatür Dünya Değerler Araştırması'nda din ile ilişkili sorularla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İnceleme sonucunda dindarlığın boyutları ve ölçümüne ilişkin teorilerden yola çıkarak Dünya Değerler Araştırması'nın dindarlığa ilişkin soruları beş ana kategoride toplanarak incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre Dünya Değerler Araştırması'nın ülkemizdeki verileri bağlamında dinin kurumsal yönünün kısmen azaldığı, seküler yaşam formunun ise daha belirginlik kazandığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Türkiye'de son 30 yılda dindarlığa ilişkin göstergelerin din-devlet-siyaset ilişkileri ile güçlü şekilde bağlantılı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Dinsellik, Dindarlık, Dünya Değerler Araştırması.

The View of Religiosity in Turkey: A Longitudinal Analysis of World Values Survey Data

Abstract

This study aims to understand the manifestations of religiosity and spirituality in Turkey from a holistic perspective in terms of longitudinal data, deviating from the cross-sectional studies in the literature. In accordance with this purpose, the study is based on the World Values Survey data, the most comprehensive set of longitudinal data accessible for the past 30 to 40 years. In this study, we first reviewed the literature on the manifestation and measurement of religiosity comparatively with the questions pertaining to religion in the World Values Survey. Consequently, departing from the theories relating to the aspects of religiosity and its measurement, we analyzed the questions on religiosity in the World Values Survey classifying them into five main categories. The findings obtained indicate that in light of the World Values Survey data concerning Turkey, the institutional aspect of religion has somewhat declined and a form of it in secular life has gained more visibility in the country. Moreover, the indicators of religiosity in Turkey have been strongly linked with the religion-state-politics relations in the last 30 years.

Keywords: Psychology of Religion, Spirituality, Religiosity, World Values Survey.

Giriş

Son 30 yılda din, Türkiye'de gündemi meşgul eden en önemli konulardan birisi oldu. Gerek dini-seküler hayat tarzları gerekse din-siyaset ilişkisi üzerine dikotomik perspektifler, din ve vicdan özgürlüğünün farklı boyut ve görünümündeki değişim ve gelişmeler bu tartışmaların ağırlık merkezini oluşturmaktadır. Bu süreçte din veya karşısında konumlandırılan laiklikle ilişkilendirilen post-modern darbe veya darbe girişimleri ve dinî referansları güçlü hükümetler eliyle kamusal alanda dinin görünümüne ilişkin önemli gelişmeleri birlikte tecrübe ettik. Bir yandan toplumda dindarlık göstergelerinin arttığı diğer yandan ise gidişatın hiç de dindarlığın

artışı yönünde olmadığı tezlerinin aynı anda dillendirildiğine şahit olduk.¹ Söz konusu tartışmaların dindarlık ile dinsel kavramsallaştırmaları arasındaki ayrıma işaret edilerek telif edildiği de oldu. Bu bağlamda dindarlık daha çok bireysel samimi bir dini yönelime, dinsel ise göstergelerin öne çıktığı popüler bir dini yönelime işaret etmektedir.² Değerlendirmelerdeki farklılıklar sosyal bilimlerin yorumlamaya dayalı görece doğasına mı işaret etmekte, yoksa toplumda dinin görünümüne dair dönemselleşmelerin doğal bir sonucu mu?

Bireysel ve toplumsal ölçekte dindarlık veya dinselliğin varlığı ve düzeyinin belirlenmesi oldukça tartışmalı konulardan birisidir.³ Öte yandan dindarlığın görünümü üzerine çalışmalar da yıllardır sosyal bilimcilerin ilgisine mazhar olmuştur. Bunda dindarlığın bireysel ve toplumsal davranış biçimlerini yorumlama ve kestirmede bir gösterge olarak değerlendirilmesinin etkili olduğu varsayılabilir. Dindarlığın sosyal bilimci tarafından kavranmasını zorlaştıran, onun çok boyutlu doğası, dinamik bir yapıya sahip olması ile içsel ve dışsal görünümü arasındaki ilişkinin kavranmasındaki güçlüklerdir. Buna bir de modernliğin dindarlık ve dinselliğin görünümünü yeni değişkenlerle karşı karşıya getirerek çok daha hızlı yapı bozuma uğratmasını da eklemek mümkündür.⁴ Bu güçlükler nedeniyle birey ya da toplumun dindarlığına ilişkin nicel bir belirlemeyi ifade eden dindarlığın ölçümünden bahsetmektense pek çok göstergenin bir arada değerlendirilip dindarlık ve değişimine ilişkin bir anlama çabasından bahsetmek daha doğrudur.

Dindarlık kavramı sadece farklı dine inanan veya farklı kültürlere sahip bireyler tarafından değil, aynı dinin müntesipleri tarafından da çeşitli şekillerde anlamlandırılmıştır. Her ne kadar dinin esaslarına göre dindarlık tanımları yapılmaya çalışılmışsa da her

¹ Türkiye'de belirtilen süreçteki dinselikleşme ve sekülerleşme bağlamındaki tartışmalar için bkz. İsmail Akyüz, *Adalet ve Kalkınma Partisinin Din Politikaları* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016); KONDA, *Gündelik Yaşamda Din, Lâiklik ve Türban Araştırması* (İstanbul: KONDA, 2007); Ali Çakıroğlu- Binnaz Toprak, *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset* (İstanbul: TESEV, 2006).

² Erdal Baykan, "Modernliği ve Dindarlığı Uyuşum ve Ayrışma Hâsılasının Ötesinde Okumak Mümkün mü?", *Dindarlık Olgusu*, ed. Hayati Hökelekli (Bursa: Kurav Yayınları, 2006), 141-145; İshak Torun, "Köylerin Kentleştiği Kentlerin Köyleştiği Türkiye'de Dindarlığın Sosyolojisi", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2012), 39-59.

³ Murat Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *Tabula Rasa* 1/1 (2001), 19-42.

⁴ Necdet Subaşı, *Din sosyolojisi* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2014).

müntesibin kendine özel dindarlık tanımı bulunmaktadır.⁵ Küçüklüğünden itibaren din ile ilgili konularda soru soran ve öğrendiklerini yaşamaya başlayan bireylerde bireysel anlamda dindarlık görülmeye başlamaktadır. Bu bağlamda dindarlık; inanılan din ile ilgili hem teorik bilgilerin hem de pratik uygulamaların öğrenilerek içselleştirildiği ve dinin kuralları dikkate alınarak hayat felsefesinin oluşturulduğu süreç olarak tanımlanabilir.⁶ Bireyin dindarlığı nihayet itibariyle topluma yansıyan dinsel görünümünden bağımsız olarak da değerlendirilemez. Bireyler görüş, tercih, tutum, davranış vb. olarak dindarlığı toplumsal bir görünüm haline getirirler.

Yirminci yüzyılın başlarında dindarlıkla ilgili uygulamalı çalışmalara öncülük eden isimlerin başında Le Bras gelmektedir. Le Bras dinî yaşantı, iman, ibadet, cemaat gibi konulara odaklanmış ve bunu yaparken dolaylı gözlem, dolaysız gözlem metotları ve kantitatif teknikler uygulamıştır.⁷ Ancak dindarlığın gözlem ve sayısallaştırmaya dayalı teknikler kullanılarak ölçülmeye çalışılması kendi içinde birtakım açmazlar barındırmaktadır. Bunun nedeni ölçme eyleminin kendisinin sınırlı bir uygulama olması yanında dindarlığın önemli bir kısmının tecrübe alanı dışında yer alıp, bilimsel yöntemlerle incelemeye olanak tanınamasıdır.⁸ Dindarlığın temelini oluşturan öznel tecrübelerin bilimsel gözlem ve tecrübe alanının dışında yer alması, onun ölçümünü tartışmalı hale getirmektedir. Bu nedenle dindarlığın gerçek bir ölçümünden çok bireyin tutum, davranış ve görüşlerine yansıyan bazı göstergelerinin yorumlanmasından bahsetmek daha doğru bir yaklaşımdır.

Toplumsal hayatta dinsel görünümü üzerine bir girişimde bulunmanın temel zorluklarından birisi, hayatın dinamikliği içerisindeki değişimi kavramayı sağlayacak boylamsal verilere ulaşmanın zorluğudur. Belli bir zaman diliminde toplumun belli bir kesiminden toplanan veriler, o ana ilişkin atmosferi anlamak için bir zemin sunarken sürece dair bir şeyler söylemeye imkân vermez. Oysa sosyal ve beşerî bilimlerin temel gayesi olan birey ve toplumu anlamada süreci okumak hayattır.⁹ Öte yandan Subaşı'nın isabetle

⁵ Veysel Uysal, *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın* (İstanbul: DEM Yayınları, 2006).

⁶ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimleri Sözlüğü* (Samsun: Bilimkent Yayınları, 2016).

⁷ Gabriel Le Bras, *Etudes de Sociologie Religieuse* (Paris: PUF, 1955 ve 1956), 1'den akt. Ünver Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik (Adana: Karahan Kitabevi, 2006), 2.

⁸ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: DEM Yayınları, 2016).

⁹ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001).

tespit ettiği üzere Türkiye’de dindarlığa ilişkin çalışmalarda sıklıkla karşılaşılan bir problem olarak dindarlık veya dinselliği üreten tarihsel, ekonomik, siyasi, kültürel vb. koşulların göz ardı edilmesi probleminin de süreci okumaya yönelik boylamsal çalışmaların eksikliği ile bağlantılı olduğu varsayılabilir.¹⁰ Bu bağlamda halihazırda çalışmada, literatürdeki kesitsel çalışmalardan farklı biçimde boylamsal verilere dayalı olarak Türkiye’de dindarlığın görünümünü bütüncül bir bakış ile anlamayı amaçlayan bir girişimdir. Bu nedenle son 30-40 yıllık süreçte ulaşılabilecek en kapsamlı boylamsal veri olan World Values Survey (Dünya Değerler Araştırması) verileri esas alınarak araştırma yapılandırılmıştır.

Çalışmanın temel amacı, dindarlığın ölçümü olmamakla birlikte toplumsal hayatta dindarlığın görünümünü anlamak için dindarlığa ilişkin bireysel ve toplumsal göstergelerin anlaşılmasında dindarlık kuramlarından faydalanmak kaçınılmaz olmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada öncelikle dindarlık veya dinselliğin görünümüne ilişkin yerli ve yabancı görüşleri yansıtan kuram ve çalışmalar incelenmiştir.¹¹ Batıda dindarlığın ölçümünü temel alan çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların dindarlığı bir, iki ve çok boyutlu olarak ölçmeyi hedefleyen araştırmalar olarak üç grupta ele alınabileceği söylenebilir. Bir boyutlu araştırmalar¹² genel bir dindarlık ölçümünü hedefledikleri için kapsamı dar olmakta ya dindarlığın sadece duygu boyutu üzerine yoğunlaşma gerçekleşmekte ya da din ve kiliseye karşı tutumlar temel alınmaktadır. İki boyutlu araştırmalarda¹³ genelde bireylerin dindarlığın iki uç boyutundan hangisinde yer aldığı saptanmaya çalışılmaktadır.¹⁴ Dindarlığı bir veya iki gös-

¹⁰ Subaşı, *Din sosyolojisi*, 317-318.

¹¹ Hüseyin Peker, “Kur’an’a Göre Dindarlığın Boyutları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 41-49; Mehmet Taplamacıoğlu, “Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 10/ (1962), 141-151; Asım Yapıcı, “Gençlerde Dindarlığın Farklı Görüntüleri ile Yalnızlık Arasındaki İlişkiler: Çukurova Üniversitesi Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 9/22 (2011), 181-208; Necdet Subaşı, “Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, *İslâmiyât* 5/4 (2012); Harold S. Himmelfarb, “Measuring Religious Involvement”, *Social Forces* 53/4 (01 Haziran 1975), 606-618; Charles Y. Glock, “On The Study of Religious Commitment”, *Religious Education* 57/ (01 Temmuz 1962), 98-110.

¹² Sumner (1898) inanç boyutu, Stanley Hall (1891) duygu boyutu, Starbuck (1899) duygu boyutu, James (1902) duygu boyutu, Arglye (1958) kiliseye devam.

¹³ Allport (1959) içsel-dışsal dindarlık, Lenski (1961) kurumsal-toplumsal dindarlık, Allen (1965) tahkiki-taklidi dindarlık, Nock (1961) ihtida-miras dindarlığı, Dewey (1934) özü benimsenme-şekli taklit dindarlığı.

¹⁴ Murat Yıldız, *Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1998), 6.

terge çerçevesinde açıklamaya ya da ölçmeye çalışmak yeterli olmadığı için sosyal bilimciler çok boyutlu¹⁵ dindarlık teorileri ve bunlara uygun ölçme araçları geliştirmişlerdir.¹⁶

Dindarlığı inanç, ibadet, bilgi, tecrübe ve etki olarak beş boyutta inceleyen Glock'un kuramı literatürdeki en yaygın kuram olarak görünürken Himmelfarb'ın kuramı en kapsamlı kuramlardan birisi olarak öne çıkmaktadır.¹⁷ Himmelfarb, kuramında dinin birey üzerindeki etkisini doğaüstüne ilişkin bilişsel oryantasyon tipi ile ifade ederken dindarlığın dışa dönük yönünü toplumsal, kültürel ve kişilerarası davranışsal oryantasyonla açıklamaktadır. O'na göre dindarlığın görünüşleri Tanrıya inanç, O'na duygusal ilgi; toplumsal bağlamda bir ideoloji olarak inancı sürdürme; kültürle kurulan duygusal dini bağ, ibadet ve ritüellere devamlılık; kurumlar, arkadaşlar veya aile ile sosyokültürel ilişkilere inancın yansımaları; inançla bütünleşmiş ahlaki karar ve uygulamalar gibi geniş bir yelpazede şekillenmektedir. Dindarlığın boyutlarına ilişkin en köklü çalışma olan Glock'un çalışması ve Himmelfarb'ın kuramı ile Dünya Değerler Araştırması soruları arasında karşılaştırma bizlere dünya değerler araştırması sorularının dindarlığın görünüşlerini temsil kabiliyetine ilişkin fikir vermektedir.

738 | db

Ülkemizde dindarlık veya dinselliğin ölçümünü temel alan çalışmalar ise üç grupta incelenebilir. Birinci grupta, uluslararası literatürde daha çok Hristiyan kültürü baz alınarak geliştirilen bir dindarlık ölçeğinin ülkemiz şartları göz önüne alınarak uyarlanması ve uygulanmasını içeren çalışmalar bulunmaktadır. İkinci gruptakiler ise ülkemiz şartları ve İslam dini baz alınarak geliştirilen dindarlık ölçekleridir. Birinci grupta yer alan çalışmalar genel olarak dindarlık modelleri içerisinde Glock'un (1962) dindarlık ölçeğini temel alırlar. Bu dindarlık ölçeği beş boyuttan oluşmaktadır; inanç, davranış (ibadet), duygu, bilgi ve etki. Bu grupta yer alan önemli bir diğer çalışma Allport ve Ross'un iç güdümlü/dış güdümlü dindarlık ölçeğidir. Bu ölçek, "dinsel eğilim ölçeği" adı altında Kayıklık

¹⁵ Pratt (1920) geleneksel, ahlak, mistik ve rasyonel boyut, Wach (1944) inanç, uygulama ve sosyolojik boyut, Lenski (1961) inanç, ibadet, duygu ve cemaat boyutu, Fukuyama (1961) inanç, ibadet, duygu ve bilgi boyutu, Glock (1962) inanç, davranış, duygu, bilgi ve etki boyutu, Himmelfarb (1975) doğaüstü, toplumsal, kültürel ve kişiler-arası oryantasyon boyutu.

¹⁶ Recep Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşları Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyo Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1987), 37.

¹⁷ Himmelfarb, "Measuring Religious Involvement", 607.

(2000) tarafından ulusal alan yazına kazandırılmıştır.¹⁸ İkinci grupta yer alan başlıca çalışmalar ise şöyledir: Mutlu (1989) “Bir Dindarlık Ölçeği”,¹⁹ Köktaş (1993) “Müslüman Dindarlık Ölçeği”,²⁰ Uysal (1995) “İslami Dindarlık Ölçeği”,²¹ Onay (2002) “Dini Yönelim Ölçeği”,²² Arslan (2003) “Popüler Dindarlık Ölçeği”,²³ Kardeşahin (2007) “Kırsal Dindarlık Ölçeği”,²⁴ Coştu (2009) “Dini Yönelim Ölçeği”,²⁵ Seyhan (2015) “Dini Şuur Ölçeği”.²⁶ Mutlu (1989) ve Arslan (2003) hariç diğer ölçekler çok boyutlu olarak tasarlanmışlardır.

Türkiye’de üçüncü grup olarak değerlendirilebilecek bir başka çalışma türü ise çeşitli kamuoyu yoklamaları kapsamında bireylerin dinî konulardaki görüş, tutum ve davranışlarının tespitine yönelik çalışmalardır. Bu tür çalışmalar dindarlığı istatistiksel olarak tam bir yapı şeklinde tanımlamaktan çok dindarlığa ilişkin gösterge kabul edilebilecek birtakım görüşlerle genellemelere varmaya çalışmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle söz konusu çalışmalar bir bütün olarak dindarlığı ölçme girişimi olarak kabul edilmese de toplumda dinselliğe dair fikir sahibi olmaya imkân tanımaktadır. Türkiye’de dinin kamuoyunu sıklıkla meşgul eden bir olgu olması nedeniyle olsa gerek bu tür çalışmalara son yıllarda sıklıkla rastlanmaktadır. Taplamacıoğlu’nun -tespit edebildiğimiz kadarıyla- 1962’de ilk örneğini verdiği, Özbaydar’ın 1970’te farklı bir örneğini gerçekleştirdiği bu tür çalışmaların sayısı ve sıklığı özellikle 2000’li yıllardan sonra artmış görünmektedir. Ancak TESEV’in 2000 ve 2006 yıllarında gerçekleştirdiği iki çalışma ve KONDA’nın 2008 ve 2018 yıllarında gerçekleştirdiği çalışmalarda yer alan dine ilişkin sorularda belirle-

¹⁸ Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 8/2 (2011), 146.

¹⁹ Kayhan Mutlu, “Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyoloji’de Yöntem Üzerine Bir Tartışma)”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 3/4 (1989), 194-199.

²⁰ Mehmet Emin Köktaş, *Türkiye’de Dini Hayat* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1993).

²¹ Veysel Uysal, “İslâmî Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 8/4 (1995), 263-271.

²² Ahmet Onay, “Dini Yönelim Ölçeği”, *İslamiyat Dergisi* 5/4 (2002), 181-192.

²³ Mustafa Arslan, “Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/4 (01 Ağustos 2003), 97-116.

²⁴ Hakkı Kardeşahin, “Türkiye Kırsal Dindarlığı Üzerine Bir Pilot Araştırma (Gördes ve Çevre Köyleri Örneği)”, *Dini Araştırmalar* 10/28 (01 Haziran 2007), 105-117.

²⁵ Yakup Coştu, “Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım: “Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (01 Haziran 2009), 119-139.

²⁶ Beyazıt Yaşar Seyhan, “Dini Şuur Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, *Ekev Akademi Dergisi* 61 (2015).

nen sınırlı boylamsal veriler dışında süreci okumayı sağlayacak veriye rastlanmamaktadır.²⁷

Dünya Değerler Araştırması 1981 yılında R. Inglehart ve C. Welzel gibi akademisyenlerce kültürel değerler haritasının oluşturulması, kültürel değişimin izlenmesi ve kültürel değerler ile yapısal faktörlerin ilişkisinin belirlenmesini saptamak amacıyla oluşturulmuş ve yaklaşık olarak 100 ülkede yapılagelen dünyanın en kapsamlı sosyal araştırma projesidir. Dünya Değerler Araştırması ilk çalışmasını 1981 yılında sınırlı ülkeler (25 ülke) üzerinde gerçekleştirmiştir. Bu ilk araştırmada Türkiye bulunmamaktadır. İkinci araştırma ise 1990 yılında aralarında Türkiye'nin de bulunduğu dünya nüfusunun %70'ini kapsayacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Araştırma dünya genelinde 4-5 senelik aralıklarla bugüne kadar toplam yedi dalga halinde gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma dalgaları 1981-1984, 1990-1994, 1995-1998, 1999-2004, 2005-2009, 2010-2014 ve 2017-2020 dönemlerini kapsamaktadır. 2017-2020 yılları arasında Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 79 ülkedeki 127.358 kişi ile gerçekleştirilen yedinci dalga veri setleri 13 Kasım 2020 tarihinde web sitesinden yayınlamıştır.²⁸

740| db

Araştırma kapsamında, her bir ülkede yaşayan insanların değer yargıları, inançları ve “öteki” olarak kabul edilen farklı sosyal gruplara ve kişilere yönelik yaklaşımları ölçülmekte ve bu sayede o toplumdaki hoşgörü ve demokrasi düzeyi saptanmaya çalışılmaktadır. Araştırma kapsamında hemen hemen tüm araştırma periyotlarında din ve dindarlığın yanında en çok önem atfedilen sosyal kurum, olgu ve değerler; bireylerin çocuklarında görmek istedikleri nitelik-

²⁷ Araştırmalar için bkz. Taplamacıoğlu, “Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti”; Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970); Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşları Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyo Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*; KONDA, *Gündelik Yaşamda Din, Lâiklik ve Türban Araştırması*; MAK Danışmanlık, *Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı* (Bursa: MAK Danışmanlık, 2017); Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM), *Türkiye’de Gençlik: Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri* (İstanbul: SEKAM Yayınları, 2016); Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması* (Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2014); Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2000); Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), *Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2006); MAK Danışmanlık, *Türkiye Genel Gençlik Araştırması* (Bursa: MAK Danışmanlık, 2020); KONDA, *10 Yılda Ne Değişti?* (Erişim 04 Nisan 2021); MAK Danışmanlık, *Toplumun Din Algısı ve Dine Bakışı* (Erişim 04 Nisan 2021).

²⁸ *World Values Survey WVS* (Erişim 01 Mart 2021).

ler, aile, komşuluk, günlük hayat ve geleceğe ilişkin değerlendirmeler; toplumsal, siyasi, ekonomik, dinî kurum ve kuruluşlara güven ve katılım; yolsuzluk algısı, göç ve güvenlik gibi konularda soru setleri bulunmaktadır. Araştırma farklı kültür ve milletlerden insanların değer, tutum ve davranışlarını dünya ülkeleri arasında karşılaştırmalı ve boylamsal olarak incelemeye imkân vermesi yönüyle sosyal bilimciler için önemli bir imkândır. Dünya Değerler Araştırması, halen dünyanın en uzun süreli ve en geniş kapsamlı sosyal bilim projesidir ve Amerikan Siyaset Bilimi Derneği de bu projeye “en değerli veri tabanı” ödülünü vermiştir.²⁹ Araştırmanın Türkiye ayağını Bahçeşehir Üniversitesi’nden Prof. Dr. Yılmaz Esmer yürütmektedir.

Yöntem

Çalışma kapsamında öncelikle dindarlığın görünümü ve ölçümüne ilişkin literatür dünya değerler araştırmasında din ile ilişkili sorularla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İnceleme sonucunda dünya değerler araştırmasındaki soruların dindarlık teorilerindeki boyutlandırmalarla benzerlikler göstermekle birlikte dindarlığın tüm boyutlarını içermediği, bazı soruların ise literatürdeki dindarlık boyutlandırmalarından herhangi birisi ile ilişkilendirilmesinin teorik olarak mümkün olmadığı kanaatine varılmıştır. Bu nedenle çalışma bütünsel bir yapı olarak dindarlığı belirlemeye yönelik bir çalışmadan çok dinin toplumsal görünümüne dair bazı göstergelerin boylamsal olarak yorumlanmasını amaçlayan bir çalışma olarak sınırlandırılmıştır.

Boylamsal araştırma, “birden çok zamansal uğraktaki verileri toplar ve daha çok olayların, kişilerin ya da toplumsal ilişkilerin zaman içindeki hareketli resmini sunar. Aynı zamanda boylamsal çalışmalar keşifsel, betimleyici ve açıklayıcı amaçlarla kullanılır.”³⁰ Şüphesiz dindarlık gibi pek çok etkili faktörün bir araya gelmesi ile değerlendirilebilecek bir olgunun zaman içerisindeki değişim ve dönüşümünü görmek ve sağlıklı veriler ortaya koyabilmek adına uzun süreli araştırmalara ihtiyaç vardır. Bir örneklem üzerinde uzun yıllar araştırma yapılan boylamsal desenli çalışmalar bu ihtiyaca katkı sunmaktadır. Bu anlamda çalışmamız aynı örnekleme dayalı olarak boylamsal veriler üretmemekle birlikte, uzun bir za-

²⁹ WVS.

³⁰ W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, çev. Özlem Akkaya (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020), 1/101.

man aralığı içinde belirli zaman dilimlerinde aynı kriterler çerçevesinde belirlenmiş örneklemlerden derlenen verilerle hazırlandığı için sürece ilişkin yorumlamalar yapmaya imkân tanımaktadır.

Glock ve Himmelfarb başta olmak üzere dindarlığın görünümüne ilişkin çalışmalarla karşılıklı incelemeler sonucunda Dünya Değerler Araştırması'ndaki din ile ilgili sorular beş grupta toplanmıştır. Birinci grup "Dini Açıdan Kendini Tanımlayıcı Sorular" dır. Bu grup altında sınıflandırdığımız sorular bireylerin hem dine verdikleri önem hem de kendilerini din özelinde tanımlamalarıyla ilgilidir. Himmelfarb bu tarz soruları kültürel oryantasyonun bilişsel kısmında yer alan duygu boyutu şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca Himmelfarb bu boyutu bireylerin dinî yaşam tarzına duydukları arzu ve dinî tercihler ile ilgili tutumlar olarak da tanımlamıştır.³¹ İkinci grup "İnanç ile İlgili Göstergeler" dir. Bu grup altında inanç, inançsızlık ve din tarafından inanılması zorunlu olan hususlar ile ilgili sorular bulunmaktadır. Glock her dinin müntesiplerinden bilmesini ve kabul etmesini istediği bu tarz normları inanç boyutu altında ele almıştır.³² Üçüncü grup "İbadet ve Sosyalleşme ile İlgili Göstergeler" dir. İbadethanelere katılım, ibadetleri yerine getirme sıklığı gibi sorular bulunmaktadır. Himmelfarb bu tarz soruları doğüstü oryantasyonun davranışsal kısmında yer alan devamlılık boyutu şeklinde ifade etmiştir.³³ Glock ise ibadet, dua ve ayin gibi dini uygulamaları davranış boyutu altında ifade etmiştir.³⁴ Dördüncü grup "Toplumsal Tutum ve Davranışlara Dinin Etkisi ile İlgili Göstergeler" dir. Bu grup altında farklı dinden olan kişileri komşu olarak isteme, farklı dine sahip komşuya güvenme ve farklı dine sahip bireyler iyi insan olabilir mi gibi sorular bulunmaktadır. Himmelfarb bu tarz soruları toplumsal oryantasyonun davranışsal kısmında yer alan sosyal ilişkiler boyutu şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca Himmelfarb bu boyutu kurumsal, arkadaşlık ve ailevi olarak üç alt boyuta daha ayırarak tanımlamıştır. Beşinci ve son grup ise "Düşünce Dünyasına Dinin Etkisi ile İlgili Göstergeler" dir. Bu grup altında bireylerin hayatında Tanrı'nın önem sırası, dinin bu dünya için mi yoksa ölüm sonrası için mi daha anlamlı olduğu ve din-bilim çatışması durumunda hangisinin kabul edileceği gibi sorular bulunmaktadır. Himmelfarb bu boyutu toplumsal oryantasyonun biliş-

³¹ Himmelfarb, "Measuring Religious Involvement", 610.

³² Glock, "On The Study of Religious Commitment", 101-102.

³³ Himmelfarb, "Measuring Religious Involvement", 609.

³⁴ Glock, "On The Study of Religious Commitment", 103.

sel kısmında yer alan ideolojik ve kişilerarası oryantasyonun bilişsel kısmında yer alan ahlaki boyut şeklinde ifade etmiştir.³⁵ Glock ise bireyin dini inanç, dini teorik bilgi ve pratik tecrübesinin yaşadığı hayata yansımalarını etki boyutu altında ele almıştır.³⁶

Bu araştırma kapsamında özel olarak deneklerden veri toplama işlemi gerçekleştirilmemiş Dünya Değerler Araştırması kapsamında toplanan ve araştırma etiği ilkeleri çerçevesinde açık erişim olarak kullanıma sunulan veriler referans alınmıştır.³⁷ Araştırma soruları arasında yer alan dini değerlere ilişkin sorular toplumda dinseliliği anlamak için önemli ipuçları barındırmaktadır. İslam dini özelinde tevhit ilkesinin bir yansıması olarak hayatın hiçbir yanı dini ilkelere dışında kabul edilemez. Bu nedenle İslam'ın günümüz dünyasındaki formlarını dinseliliğin gündelik hayattaki dönüşümünü takip ederek ele almak mümkündür.³⁸ Çalışmada dindarlık teorilerindeki farklı perspektifler göz önünde bulundurulmakla birlikte nelerin dindarlık ve dinseliliğin göstergeleri olduğunu net olarak belirlemenin zorluğu, dünya değerler araştırması sorularının dinseliliği ölçme yeterliğindeki muhtemel eksiklikler paranteze alınarak sunulan veriler boylamsal bir yorumlama için referans kabul edilmiştir. Bununla birlikte çeşitli dönemlerde Konda, Diyanet, MAK danışmanlık gibi kuruluşlar ya da akademide gerçekleştirilen bilimsel çalışmalardan elde edilen kesitsel veriler de bu boylamsal verilerin dış geçerliğinin kontrolü ve yorumlanmasında veri kaynağı olarak kullanılmıştır.

db | 743

Araştırma kapsamında veriler Dünya Değerler Araştırması'nın internet sayfasında "Online Analysis" sekmesi üzerinden alınmıştır. Yapılan incelemeler araştırmanın Türkiye'de 1990 yılından itibaren son altı dalga düzenli olarak uygulandığını göstermektedir. Her bir dalgada ortalama araştırma süreci dört yıla yayıldığı için araştırmanın Türkiye ayağının hangi yılda gerçekleştiğinin belirlenmesi bazı verilerin yorumlanması açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmanın yürütüldüğü tam yıl ve katılımcı sayıları öncelikle belirlenmiştir. Çalışmanın Türkiye uygulaması 1990 yılında 1030 kişi, 1996 yılında 1907 kişi, 2001 yılında 3401 kişi, 2007 yılında 1346 kişi, 2011 yılında 1605 kişi, 2018 yılında 2415 kişi ile

³⁵ Himmelfarb, "Measuring Religious Involvement", 610.

³⁶ Glock, "On The Study of Religious Commitment", 106.

³⁷ WVS.

³⁸ Subaşı, *Din sosyolojisi*, 320-321.

gerçekleştirilmiştir. Ardından dine ilişkin sorular incelenmiş ve bu sorulardan tercihen son 5-6 dalga boyunca yani 1990'lı yıllardan itibaren, bunun mümkün olmaması durumunda ise en azından son iki dalgada (Türkiye özelinde 2011 ve 2018) sorulmuş sorular belirlenerek değerlendirme yapılmıştır. Grafiklerde soruların cevapları arasında yer alan belirleyici seçeneklere yer verilmiş, verinin yorumlanması açısından anlamlı görülmeyen “cevap vermeyen” gibi bazı yıllarda hiç yer almayan veya küçük değer alan seçeneklere gerek duyulduğunda metin içinde işaret edilmiştir. Ayrıca çalışmanın süreci okumaya odaklandığı dikkate alınıp virgülden sonraki sayıları vermenin dikkat dağıtacağı ve grafiği okumayı zorlaştıracağı düşünülerek grafiklerde virgülden sonraki değerler yuvarlanmıştır.

Bulgular ve Yorumu

a) Dini Açıdan Kendini Tanımlayıcı Sorular

744 | db

Grafik 1: Kendini dindar bir kişi olarak tanımlama

Soruda bireylere “ibadetleri yerine getirme veya dini organizasyonlara katılma durumundan bağımsız bir şekilde” açıklamasıyla birlikte kendilerini dindar bir kişi olarak değerlendirip değerlendirmedikleri sorulmuştur. Veriler çalışma grubunun %65 ile %85 arasında değişen bir bantta kendini dindar olarak tanımladığını göstermektedir. Ayrıca veriler en düşük oranın tespit edildiği 1994 yılındaki uygulamadan sonra kendini dindar olarak tanımlamada 2011 yılına kadar devam ettiği varsayılabilir bir artışa işaret etmektedir. 2011 yılında bir öncekine (2007 yılı beşinci dalga) göre bir puanlık cüzi bir düşüşe rağmen 2018 yılında gerçekleştirilen son

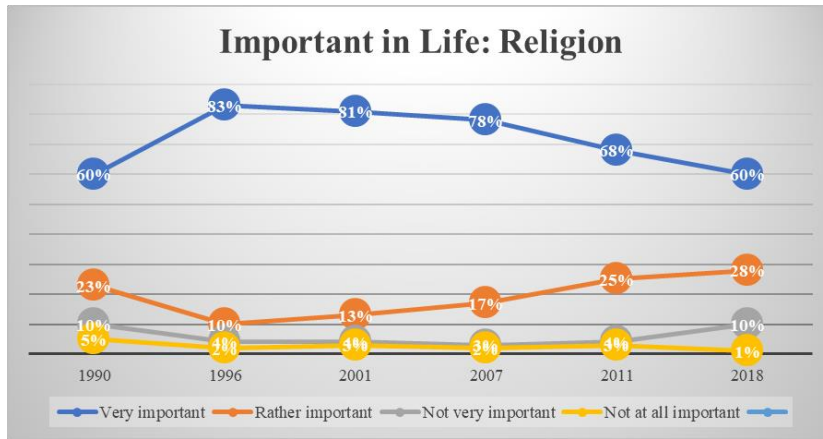
dalgada kendini dindar tanımlama oranı dramatik bir şekilde düşmüştür. Veriler grafikteki kahverengi göstergede yer alan kendini dindar bir kişi olarak tanımlamama üzerinden okunduğunda, eğilimlerin 1996 yılındaki alışılmamış durum dışında büyük oranda tersten simetri oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Verilerde en dikkat çekici sonuçlar 1996 yılında gerçekleştirilen Dünya Değerler Araştırması'nın üçüncü dalgasında (Türkiye için ikinci uygulama) kendini dindar bir kişi olarak tanımlama oranındaki düşük değerdir. Kendini dindar değil şeklinde tanımlayanların oranında anormal bir yükselme görülmeyen bu dönemde dindar tanımlamasındaki düşüş araştırmanın dindarlığa ilişkin diğer soruları ile de açıklanması zor bir tezat oluşturmaktadır. Çünkü dinin hayatta önemli olduğuna ilişkin (Grafik 2) soruda veriler %83 ile en yüksek değere aynı dönemde ulaşıldığını göstermektedir. Elimizdeki veriler bu durumun nedenlerini anlamaya ilişkin kesin bir yargıya varma imkânı vermese de dönemin Türkiye kamuoyunda dinî özgürlükler, dinin kamusal alanda görünümü ve laiklik tartışmalarının doruğa çıktığı bir dönem olması nedeniyle ikinci sorunun daha çok dinin toplumsal boyutuna ilişkin kanaatleri yansıtması ile açıklanabilir olduğu kanaatindeyiz. Bireyler kendilerini dindar bir kişi olarak tanımlamada daha temkinli davranırken dinin hayat için üstlendiği/üstlenebileceği olumlu fonksiyonları desteklemede daha atak tercihlerde bulunmuşlardır.

Kendini dindar olarak tanımlama grafiğinin üçüncü dalgadan sonra yukarı yönlü hareketi ve bu hareketin 2011 yılında bir puanlık bir düşüşle %84'e ulaşması kanaatimizce dinî özgürlükler alanında yaşanan rahatlama, siyasal alanda din üzerinden kutuplaşmaların azalması ve dinî söylemin belirginlik kazanması ile bağlantılı değerlendirilebilir. 2018 yılındaki uygulamada kendini dindar tanımlamada görülen dramatik düşüşü ve dindar biri değilim şeklinde tanımlayanlardaki artışı ise 15 Temmuz 2016'daki darbe girişiminin din ve dinî yapılara karşı oluşturduğu olumsuz algı ile açıklamak mümkündür. KONDA'nın 2008-2018 yıllarına ait verileri üzerinde yapılacak karşılaştırmalı bir inceleme de bu kanaati destekler niteliktedir. Söz konusu araştırmaya göre kendini dindar olarak tanımlayanların oranı 2008 yılında %55 iken 2018 yılında %51'e gerilemiş, kendini dinin bütün emirlerini yerine getiren sofu şeklinde

tanımlayanların oranı ise %13'ten %10'a gerilemiştir.³⁹ Veriler bir bütün olarak okunduğunda bireylerin kendini dindar olarak tanımlama eğilimlerinde din-siyaset ilişkisi, din üzerinden kutuplaşmalar ve dini özgürlüklerin kullanımının belirleyici bir faktör olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Grafik 2: Hayatında dinin önemi

746 | db

Dünya Değerler Araştırması'nda bireylere bir soru grubu şeklinde aile, arkadaşlar, politika, boş zaman ve çalışma gibi değişkenlerle birlikte dininin kendi hayatları için ne kadar önemli olduğu sorulmuştur. Kişi için dinin önemini değerlendirmeye yönelik bir gösterge olarak soruya verilen cevaplar dine en yüksek oranda (çok önemli %83) değer atfının 1996 yılında araştırmanın üçüncü dalgasında gerçekleştiğini göstermektedir. 1991'de gerçekleştirilen ilk araştırmada oran %60'ken belirtilen yılda çok büyük bir artış gerçekleşmiş fakat bundan sonraki dalgalarda istikrarlı bir düşüş ile 2018 yılındaki son uygulamada yeniden 1991 yılındaki ilk uygulama seviyesine gerileme gerçekleşmiştir. 1996'daki uygulamadan sonra çok önemli seçeneğindeki düşüşle simetrik olarak kısmen önemli ve çok önemli değil seçeneklerinde yükselme görülmüştür.

Kanaatimizce 1996 yılındaki durum ile sonrasında ilki 2001 yılında gerçekleşen uygulama ve devamındaki düşüş toplumsal alanda dinî özgürlüklere ilişkin alınan mesafeye bağlı olarak dinin günlük hayattaki görünümüne dair tartışmaların giderek azalması ile

³⁹ KONDA, *Gündelik Yaşamda Din, Lâiklik ve Türban Araştırması*, 30.

bağlantılı değerlendirilebilir. Daha sonraki yıllarda pek çoğu çözüme kavuşan dinî taleplerin toplumda güçlü bir şekilde ve açıktan ilk olarak dile getirildiği dönemler olan 1996 yılındaki uygulamada dinin hayat için öneminin daha yüksek görülmesi, bireylerin dinî tartışmaların görünürlüğü üzerinden karar verdikleri izlenimini vermektedir. Çünkü dinî, sosyal ve siyasal düşünceler birbirleriyle giriftirler. Politik tartışma ve kararlar dini düşüncelerden etkilendiği gibi bu alandaki tartışma ve kararlar da insanların dinî tutumlarının belirleyicisi olabilmektedir. Nitekim öncesi ve sonrası ile 28 Şubat'ta gerçekleştirilen İmam-Hatip Liseleri ve başörtüsüne yönelik politikaların toplumda yansımalarının dinin görünümünün artması şeklinde olduğuna dair değerlendirmeler yapılmaktadır.⁴⁰

Türkiye'de bireylerin kendi dindarlığını değerlendirmesine yönelik soruların yer aldığı çeşitli araştırmalarda elde edilen sonuçlar Dünya Değerler Araştırması verileri ile soru, örneklem ve zaman farklılığı ile açıklanabilecek düzeyde düşük bazı farklar ortaya koymaktadır.⁴¹ Söz konusu farkları göz ardı ederek bir genelleme yapmak gerekirse Dünya Değerler Araştırması'nın Grafik 1 ve Grafik 2 de yer alan verileri birleştirilerek kişilerin dine ilişkin tutumlarına dair öz değerlendirmeleri ortalama %65-85 aralığında değişen bir dini önemli görme, kendini dindar tanımlama eğilimine işaret etmektedir. Her iki soruya verilen cevaplarda zamana bağlı değişimler ise dinin kamusal hayatta tartışmalardan uzak ele alınışının bireysel dindarlığa olumlu yansıdığı kamusal hayatta dinî özgürlükleri tartışmalı hale getirmenin ise dinin sosyal boyutuna dair hassasiyette artışa neden olduğu önermesi ile açıklanabilecek mahiyettedir.

⁴⁰ Şeyma Akın, *28 Şubat Süreci ve Batı Medyasındaki Algılaması* (Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011).

⁴¹ Örnek araştırmalar için bkz. Diyanet İşleri Başkanlığının Türkiye'de Dini Hayat (2014) isimli araştırmasına göre ülkemizde oldukça dindarım diyenlerin oranı (%19,4) iken dindarım diyenlerin oranı ise (%68,1) dir. SEKAM tarafından gerçekleştirilen Türkiye'de Gençlik (2016) araştırmasında da örneklemin (%6) sı kendisini çok dindar olarak tanımlarken (%47) si dindar (%42) si ise biraz dindar olarak adlandırmıştır. KONDA tarafından gerçekleştirilen Gündelik Yaşamda Din, Laiklik ve Türban Araştırması (2007) isimli çalışmada kendisini dindar olarak tanımlayanların oranı (%52) dir. TESEV'in 2000 yılında gerçekleştirdiği araştırmada "Kendinizi ne derece dindar olarak görüyorsunuz?" sorusuna katılımcıların %25,1 oldukça dindarım, %6,1 çok dindarım, %54,9 dindar sayılıyorum, %9,6 pek dindar değilim, %2,8 hiç dindar değilim şeklinde yanıt vermiştir. Aynı kurumun 2006 yılında gerçekleştirdiği araştırma verilerine göre ise çok dindarım %12,8; oldukça dindar sayılıyorum %46,5; dindar sayılıyorum %33,9; pek dindar değilim %3,6; hiç dindar değilim %0,9 olarak gerçekleşmiştir.

b) İnanç ile İlgili Göstergeler

Grafik 3: Allah'a inanma durumu

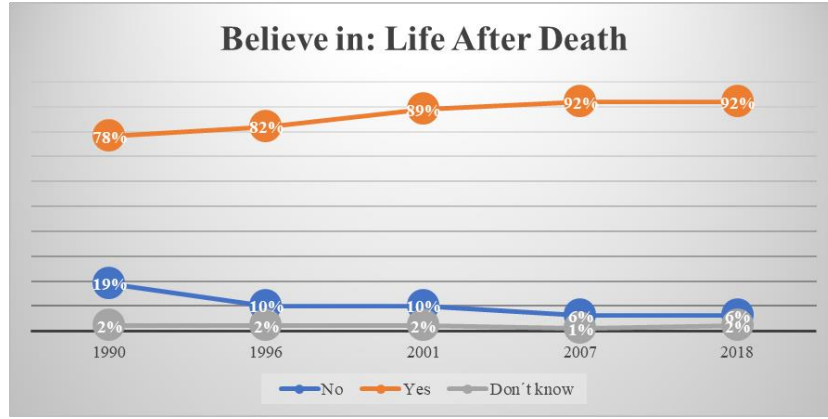
Dünya Değerler Araştırmasının üçüncü dalgasına tekabül eden Türkiye’de 1996 yılındaki ikinci uygulamadan itibaren katılımcılara Allah’a inanıp inanmadıkları sorulmuştur. 1996 yılında Tanrı’ya inananların oranı %83 olarak tespit edilmiş olup bu oran günümüze kadar tespit edilen (bu çalışma özelinde) en düşük orandır. Aslında belirtilen tarihte oranın düşük çıkmasının nedeninin araştırmada “uygulanmadı” şeklinde tercüme edilebilecek %14’lük bir gruba sorunun sorulmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁴² Çünkü aynı tarihte Allah’a inanmadığını belirtenlerin oranı %2 düzeyinde kalmaktadır. Bu da sorunun sorulduğu grup açısından Tanrıya inanma oranının yaklaşık %98 ile diğer dönemlerdeki oranlarla yakın olduğu anlamına gelmektedir. Tablo 1 ve Tablo 3 birlikte değerlendirildiğinde insanların kendilerini dindar olarak tanımlamaları ve Tanrı ile ilgili düşüncelerinin paralel bir grafik çizdiği görülmektedir.

Tabloda dikkat çeken bir diğer husus 2018 yılındaki uygulamada Tanrı’ya inanmamanın %5 ile oldukça yüksek ölçülmesidir. 1996 yılından itibaren görülen ortalamadan oldukça yüksek çıkan bu oranın nedenlerine ilişkin bilimsel verilere sahip değiliz. Ancak 2016 yılında gerçekleşen ve kendini din ile meşrulaştırmaya çalışan darbe girişiminin olumsuz etkisinin yanında postmodern yaşam biçimi ile insanların seküler etkiye çok daha açık hâle geldiği bir atmosferin oluşumunun etkili olduğu değerlendirilmektedir. Litera-

⁴² Daha sonraki dalgalarda rastlanmayan bu duruma ilişkin araştırma veri setinde bir açıklama rastlanmamıştır.

türde yer alan çalışmalara bakıldığında farklı örneklem ve ölçme araçları ile yapılan çalışmalar da olsa 2016 yılından sonraki çalışmalarda Allah'a inanıyorum diyenlerin oranında kısmi düşümler dikkati çekmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Türkiye'de Dini Hayat (2014) isimli araştırmasına göre Allah'a inananların oranı %98'dir.⁴³ Allah'a inanma oranı SEKAM tarafından gerçekleştirilen Türkiye'de Gençlik (2016) araştırmasında⁴⁴ %98 ve MAK'ın Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı (2017) adlı çalışmasında ise toplamda %92'dir.⁴⁵

Grafik 4: Ahirete iman durumu

db | 749

Ahirete iman Türkiye'deki ilk uygulamanın yapıldığı 1990 yılından itibaren 2011 yılındaki uygulama istisna olmak üzere tüm uygulamalarda sorulmaktadır. Veriler ölümden sonraki hayata inanma oranının ilk uygulamadan 2007 yılındaki uygulamaya kadar istikrarlı biçimde artış gösterdiğini bu tarihten itibaren ise yatay bir seyir izlediğini göstermektedir. Grafiğe göre en keskin değişimler 1990, 1996 ve 2001 yıllarındaki uygulamalarda gerçekleşmiştir. Bu yıllarda ölümden sonraki hayata inanmayanların oranı (%19) sert bir oranda (%10) düşmüştür. Aynı yıllarda ölümden sonraki hayata inananların oranında sırasıyla önce %4 ardından da %5'lik bir artış gerçekleşmiştir. Bu durumun nedenlerine ilişkin bilimsel bir veriye sahip olmasak da 1991-1996 yıllarının toplumda dinî konulardaki

⁴³ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 13.

⁴⁴ Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM), *Türkiye'de Gençlik: Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri*, 330.

⁴⁵ MAK Danışmanlık, *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*, 4.

taleplerin siyasi açıdan da yüksek sesle dile getirildiği dönemler olması dikkate değerdir.

Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında TESEV tarafından 2000 yılında gerçekleştirilen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset araştırmasında⁴⁶ ölümden sonraki hayata inanma %95; Diyanet İşleri Başkanlığının 2014 tarihli Türkiye’de Dini Hayat araştırmasına göre insanların öldükten sonra yeniden diriltileceği ve yaptıklarının hesabını vereceği önermesine katılanların oranı %96’dır.⁴⁷ 2017 yılında MAK’ın Türkiye’de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı adlı çalışmasında ise (%73) ahiretin varlığına, öldükten sonra diriltileceklerine ve yaptıkları her şeyden hesaba çekileceklerine inandıklarını ifade etmiştir. MAK’ın araştırmasında oran diğerlerine göre düşük gibi görünse de söz konusu araştırmada soruda verilen seçeneklerin sonuçta etkili olduğu görülmektedir. Aslında araştırmada ahirete inanmadığını net olarak söyleyenlerin oranı %9’dur.⁴⁸

750 | db

Dünya Değerler Araştırmasının inançla ilgili iki göstergesi (Allah ve Ahiret inancı) 2010’lu yıllara kadar inanç ile ilgili iki göstergede istikrarlı sayılabilecek bir yükseliş gerçekleştiğini bu tarihlerden sonra ise yükselişin kısmi bir duraklama ya da düşüşe dönüştüğünü göstermektedir. Öte yandan kısmi düşüşe işaret eden son iki uygulama Allah’a iman ile ahirete iman verileri arasında kendi içinde açıklaması zor bir tutarsızlığı da içermektedir. 2011 yılında ahirete imana ilişkin veri olmadığı için 2007 ve 2018 uygulamalarının verileri üzerinden söylersek ahirete iman 2007’den 2018’e aynı kalmış (%92); buna karşın Allah’a iman verisi %98’den %94’e düşmüştür. Bu durum İslam inancının bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda olağan dışı ve izaha muhtaç görünmektedir. Veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Türk toplumunda zaman ve araştırma hususiyetleri gibi değişkenlerden bağımsız olarak Allah’a iman oranının %95’in; ahirete imanın ise %90’ın üzerinde olduğunu göstermektedir.

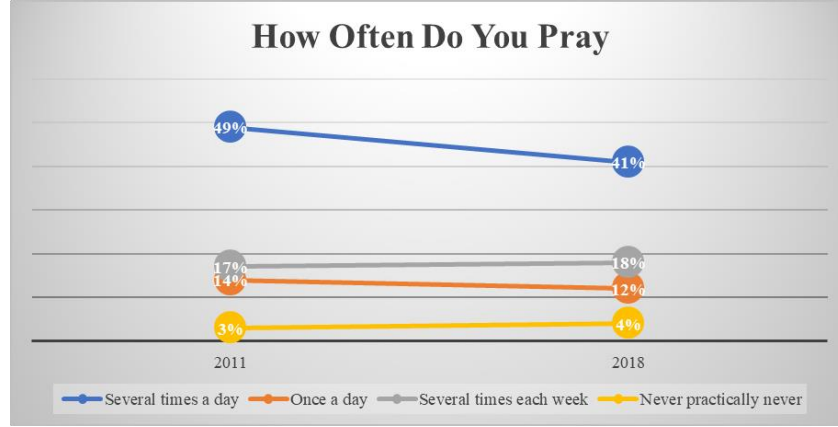
⁴⁶ Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, 4.

⁴⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 15.

⁴⁸ MAK Danışmanlık, *Türkiye’de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı*, 4.

c) İbadet ve Dini Sosyalleşmeyle İlgili Göstergeler

Grafik 5: Dua Etme Sıklığı

Bireylere ne sıklıkla dua ettikleri sorulduğunda 2011 yılındaki uygulamada günde birkaç defa dua edenlerin oranı %49'iken 2018 yılındaki uygulamada bu oran %41 olmuştur. Diğer sıklık parametreleri arasında düşme veya yükselme sınırlı kalırken en sık dua edenlerin oranındaki bu düşüş dikkat çekicidir. Öte yandan grafikte seçeneklerin fazlalığı nedeniyle görselde okumayı engellediği için yer verilmemiş olan “sadece dinî törenlere katılınca” seçeneği 2011 de %3, 2018’de %6; “sadece özel dinî günlerde” seçeneği ise %9’dan %11’e çıkmıştır. Veriler dua edenlerin oranında dikkate değer bir düşüş olmadığını, dua etme sıklığında ise son dalga da bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Bu durumun nedenlerine ilişkin veriler herhangi bir çıkarsama yapmaya imkân vermemekle birlikte dua etme sıklığındaki azalma dünyevileşmenin bir yansıması olarak değerlendirilebilir kanaatindeyiz.

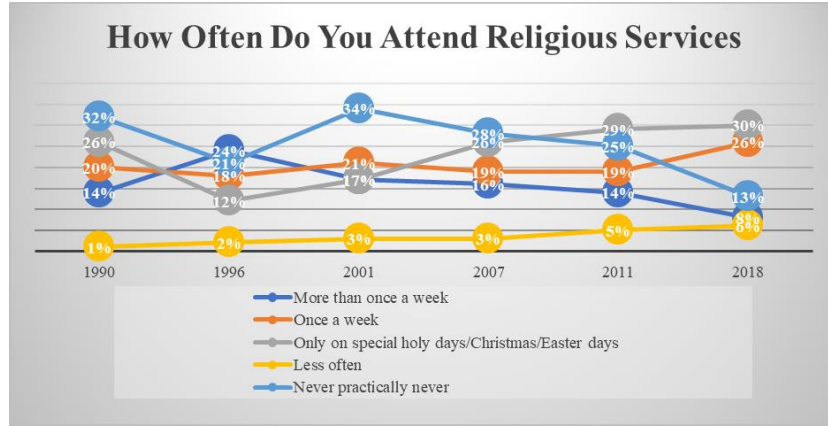
Diyanet İşleri Başkanlığının Türkiye’de Dini Hayat (2014) isimli araştırmasına göre her zaman dua ettiğini belirten kişi oranı %92’dir.⁴⁹ SEKAM tarafından gerçekleştirilen Türkiye’de Gençlik (2016) araştırmasında⁵⁰ düzenli dua edenler %71 ve MAK’ın Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı adlı çalışmasında ise

⁴⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*, 13.

⁵⁰ Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM), *Türkiye’de Gençlik: Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri*, 330.

%75'tir.⁵¹ Dünya değerler araştırmasında daha çok dua etme sıklıkları çerçevesinde sorular yöneltildiği için literatürdeki verilerle birbir karşılaştırılabilir görünmemektedir. Ancak hiç dua etmediğini belirtenlerin oranı referans alındığında %95'in üstünde bir kesimin dua etme sıklığının "sadece günde bir defa" ve "özel günlerde" olarak değişen bir aralıkta dua ettiği anlaşılmaktadır. Bu oran verilerin Diyanet'in dinî hayat araştırması ile yakın olduğunu göstermektedir.

Grafik 6: Camiye gitme sıklığı

752 | db

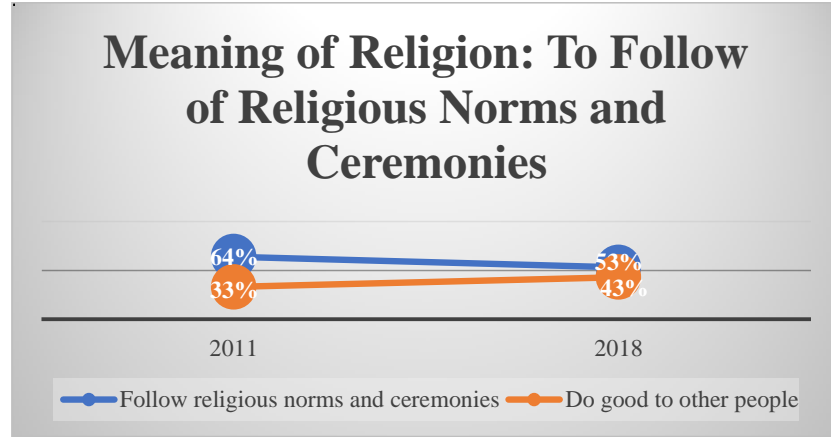
Katılımcılara uygulanan ülkenin inanç demografisi dikkate alınarak sorulan son dönemlerde cemaatle dinî ibadetlere katılma/camiye gitme sıklığı hiç gitmeyenler, nadiren gidenler, sadece özel günlerde gidenler, haftada bir gidenler ve haftada birden çok gidenler kategorilerinde değerlendirilmiştir. Veriler neredeyse 1990'dan 2018'e camiye hiç gitmeyenlerde istikrarlı bir düşüş bulunduğunu göstermektedir. Bu istikrarlı düşüşte 2001 yılı istisna oluştursa da özellikle 2011 yılında %34 olan camiye gitmeme oranı 2007'de %28'e; 2011'de %25'e ve 2018'de %13'e düşmüştür. Kanaatimizce camiye gitmeyenlerin oranındaki bu düşüşü özellikle de 2018 yılında yaşanan keskin düşüşü, dinin çeşitli gruplar tarafından siyasallaştırılması sonucunda 2016 yılında yaşananların dini öğrenmek ve yaşamak isteyen vatandaşlar için caminin en güvenilir kurum olarak öne çıkması ile açıklamak mümkündür. Öte yandan camiye gitmeyenlerin oranında meydana gelen değişimin camiye

⁵¹ MAK Danışmanlık, *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı*, 4.

haftada pek çok defa gitme şeklinde değil de haftada bir ve özel günlerde gitmede artışa vesile olduğu görülmektedir.

Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığı zaman Diyanet İşleri Başkanlığının Türkiye'de Dini Hayat (2014) isimli araştırmasına göre haftada birçok kez camiye gidenlerin oranı %49'dur.⁵² KONDA tarafından gerçekleştirilen Gündelik Yaşamda Din, Laiklik ve Türban (2007) araştırmasında⁵³ camii / cem evine düzenli gidenlerin oranı %24 ve MAK'ın Türkiye'de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı adlı çalışmasında ise cuma namazları ve bayram namazları bir de kandil günlerinde diyenlerin oranı %32, zaman zaman vakit namazları dâhil camiye gidiyorum diyenlerin oranı ise %13'tür.⁵⁴ Araştırmaların dönemsel, örnekleme dayalı ve soru kalıbı gibi değişkenlerden oluşan farkları göz ardı edildiğinde hem haftada bir defadan fazla olmak üzere camiye gidenlerin hem de hiç gitmeyenlerin oranının ortalama % 20 civarında gerçekleştiği söylenebilir.

Grafik 7: Dinin Anlamı

db | 753

Araştırma kapsamında bireylere dininin anlamının dinî ritüelleri, emirleri yapmak mı yoksa iyi bir insan olmak mıdır sorusu sorulmuştur. Soru hem dindarlığın ibadet boyutuna hem de kurumsal ve öznel dindarlık algısına ilişkin değişimi yansıtan önemli bir gösterge konumundadır. Soru araştırmanın sadece son iki dalgasının

⁵² Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 13.

⁵³ KONDA, *Gündelik Yaşamda Din, Laiklik ve Türban Araştırması*, 25.

⁵⁴ MAK Danışmanlık, *Türkiye'de Toplumun Dine ve Dinî Değerlere Bakışı*, 4.

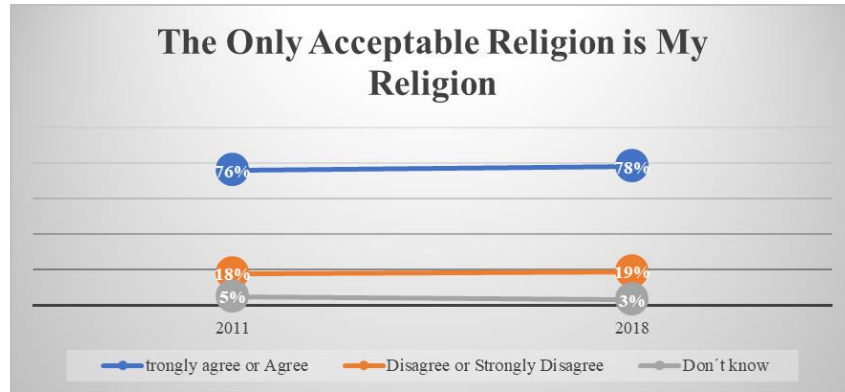
da sorulmuş olup veriler dindarlık algısında din ve ahlakın yerine ilişkin yedi yıllık süreçte çok ciddi bir değişim yaşandığını göstermektedir. 2011 yılındaki uygulamada dindarlığı dinî normları ve ritüelleri takip etme olarak anlamlandıranların oranı %64 iken 2018 yılına gelindiğinde oran %53'e düşmüştür. Diğer taraftan dini, iyi bir insan olmak şeklinde anlamlandıranların oranı da 2011'de %33 iken 2018'de %43 olmuştur. Bu durum son yıllarda dindarlığı tanımlamada öznel dindarlık eğilimi gösteren bakış açısının arttığı, dinin ahlaki yönünün daha fazla vurgulanır hâle geldiğini göstermektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının Türkiye'de Dinî Hayat (2014) araştırmasına göre ahlâklı olduğu sürece neye nasıl inandığının o kadar önemli olmadığını belirtenlerin oranı %20'dir.⁵⁵ İki araştırmada zaman, örneklem ve özellikle de soru kökünün farklı olduğu dikkate alınarak aradaki fark makul görülebilir. Bu farklılığa karşın her iki araştırmanın verileri birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'de halkın en azından dörtte birine yakın bir oranın dindarlığı ibadette ve hatta inançtan önce ahlakla tanımladığı ve bu oranın da giderek arttığını ifade etmek abartılı bir yorum olmayacaktır.

754 | db

d)Toplumsal Tutum ve Davranışlara Dinin Etkisiyle İlgili Göstergeler

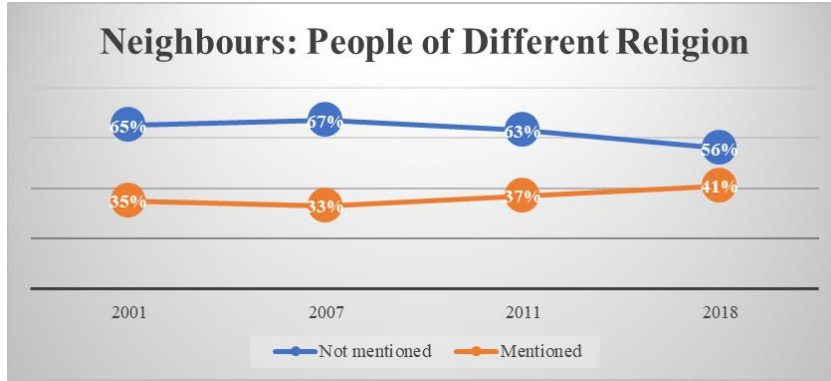
Grafik 8: Kabul edilebilir tek din benim dinimdir

⁵⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 13.

Dünya Değerler Araştırması'nın Türkiye ayağında beşinci dalga sorulmaya başlayan soruda bireylere tek kabul edilebilir din benim dinimdir önermesine katılıp katılmadıkları sorulmuştur. Grafik 9'da "kesinlikle katılıyorum ve katılıyorum" seçenekleri ile "kesinlikle katılmıyorum ve katılmıyorum" seçeneklerinin birleştirilmiş hâli verilmiştir. Veriler 2011 yılında 2018'e dini dışlayıcılık olarak tanımlanabilecek "sadece kendi dinini makbul görme" eğiliminde iki puanlık (%76-%78) dinî çoğulculukta ise bir puanlık (%18-%19) bir yükseliş olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda "bilmiyorum" diyenlerin oranı da %5'ten %3'e iki puanlık bir gerileme seyretmiştir. Yüzdelerde dramatik bir değişim görünmeyen grafikte dinî dışlayıcılık yönünde cevap verenlerde görülen yaklaşık (küsuratlar en yakın alt ya da üst değere yuvarlanmıştır) iki puanlık artışa, "bilmiyorum" şeklinde cevap verenlerdeki iki puanlık düşüşün etki ettiği söylenebilir. 2011 yılında 2018 yılına bireylerin dini çoğulluğa ilişkin görüşlerinde dramatik bir değişim yaşanmamış olup yaklaşık %80'lik bir kesimin tek geçerli inanç olarak kendi inancını kabul ettiği anlaşılmaktadır.

db | 755

Grafik 9: Farklı dinden komşu

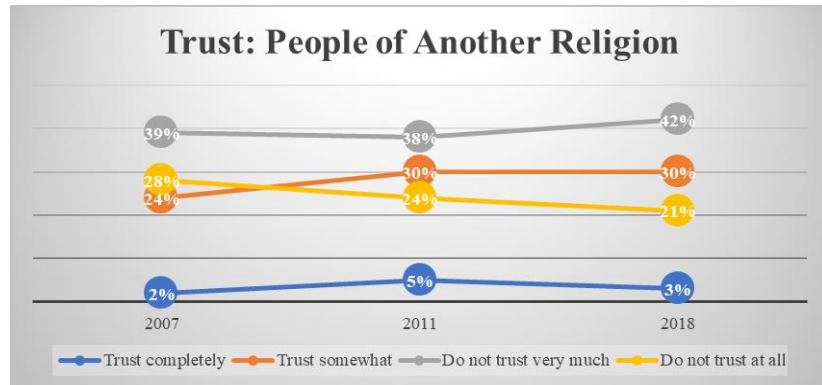
Dünya Değerler Araştırması'nda bireylere içlerinde sabıka kayıtlı, farklı ırka mensup, duygusal olarak dengesiz, göçmen/yabancı işçi ve farklı dine mensup gibi çeşitli insan grupları ile komşuluk yapıp yapmama istekleri sorulmuştur. Farklı dinden komşuya sahip olmayı kendisi için sorun olarak görmeyenler %67 oranı ile en yüksek 2007 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra söz konusu oran düşüşe geçmiş ve 2011 yılında %63 ve 2018'de %56 olmuştur. Tersine farklı dinden komşuya sahip olmak istemediklerinden bahse-

denlerin oranında 2007 yılından (%33) 2018 yılına (%41) kadar dikkate değer istikrarlı bir artış olduğu görülmektedir.

2007'den günümüze farklı dinden olana bakışta meydana gelen bu değişim küreselleşmeyle birlikte öteki ile muhatap olmanın önyargıları azaltmak yerine çoğalttığına işaret etmektedir. Ortaya çıkan sonucun sadece dinsel olmadığını da rahatlıkla söylemek mümkündür. Zira Tablo 1, 2, 3, 5'teki veriler 2007 ve 2011'den 2018'e dindarlığın inanç ve ibadet boyutlarında görece bir azalmayı göstermektedir. Dolayısıyla dindarlığın diğer boyutlarında görece azalmanın gerçekleştiği aynı dönemlerde öteki dinden olana karşı negatif tutumda yükselişin gerçekleşmesi konunun kültürel, politik, ekonomik vb. boyutlarını dikkate almayı gerektirmektedir. Bu durumda dünyada yaklaşık son 10 yılda daha muhafazakâr politik eğilimlerin etkisi varsayılabilir. Nitekim KONDA tarafından gerçekleştirilen "Suriyeli Sığınmacılara Bakış (2016)" araştırması sonucunda elde edilen verilere göre bireyler komşu olarak yaşadıkları göçmenlerin kendileri ile aynı dine sahip olmalarını önemli görmektedir.⁵⁶ Bu durumda 2007'den 2018'ye olumsuz tutumdaki artışın nedeninin dinsel olmadığını söylemek mümkündür. Bunu destekleyecek biçimde Tablo 1, 2, 3, 5'teki veriler 2007'den 2018'e dindarlığın inanç ve ibadet boyutlarında görece bir azalmayı göstermektedir. Dolayısıyla dindarlığın diğer boyutlarında görece azalmanın gerçekleştiği aynı dönemlerde öteki dinden olana karşı negatif tutumda yükselişin gerçekleşmesi konunun kültürel, politik, ekonomik vb. boyutlarını dikkate almayı gerektirmektedir.

756 | db

Grafik 10: Başka dinden insanlara güven

⁵⁶ MAK Danışmanlık, *Suriyeli Sığınmacılara Bakış* (İstanbul: MAK Danışmanlık, 2016), 14.

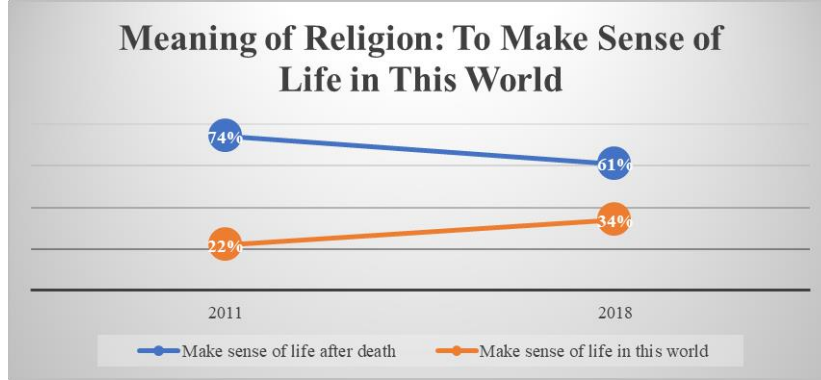
Dünya Değerler Araştırması'nda Türkiye için dördüncü dalga-
dan itibaren bireylere başka dinden olan kişilerin de içinde bulun-
duğu çeşitli gruplardan olan insanlara ne kadar güvendikleri sorul-
muştur. Elde edilen verilere göre, “tamamen güvenirim” diyenlerin
oranında anlamlı bir değişme olmamakla birlikte 2007'den 2011'e
kadar üç puanlık bir artış 2018 yılına kadar ise iki puanlık azalma
görülmüştür. “Biraz güvenirim” diyenlerin oranı 2007 ile 2011 ara-
sında %24'ten %30'a yükselmiş, 2018'e kadar oran stabil kalmıştır.
2007 yılında “çok güvenmem” diyenlerin oranı (%39) 2011'de an-
lamlı değişme göstermezken (%38) 2018'e gelindiğinde dört puan-
lık bir artış (%42) dikkati çekmektedir.

Elde edilen verilerde en dikkat çeken sonuç ise başka dinden
olan insanlara “hiç güvenmem” diyenlerin oranlarının son üç dal-
gada istikrarlı bir düşüş göstermesidir. 2007 yılında %28 olan oran
2011'de %24, 2018'de ise %21 olmuştur. Grafik incelendiğinde
2011-2018 arası “çok güvenirim” ve “hiç güvenmem” diyenlerdeki
oransal azalmanın, “çok güvenmem” diyenlerdeki oranın artışına
yansıdığı söylenebilir. MAK Danışmanlık tarafından gerçekleştirilen
Türkiye Geneli Gençlik Araştırması'nda (2020) “arkadaş tercihiniz-
de arkadaşınız olacak kişinin farklı bir din ya da mezhepten olması
tercihinizde önemli midir?” sorusuna bireylerin %88,7'si hayır ce-
vabını vermiştir.⁵⁷ Gerek WVS araştırması gerekse MAK Danışman-
lık tarafından gerçekleştirilen araştırmadan hareketle farklı dinden
olan kişilere karşı güvenin yüksek ve son yıllarda artış eğilimde
olduğu sonucu çıkmaktadır. Öte yandan güven konusunda kısmi bir
yükselişe işaret eden veriler Tablo 9'daki verilerle birlikte düşünül-
düğünde elde edilen verilerle açıklama imkânı olmayan bir durum orta-
ya çıkmaktadır. Başka bir dinden olana güvende artış yaşanırken
komşuluk konusunda düşüş görülmesi normal şartlarda beklenen
bir durum değildir.

⁵⁷ MAK Danışmanlık, *Türkiye Geneli Gençlik Araştırması*, 63.

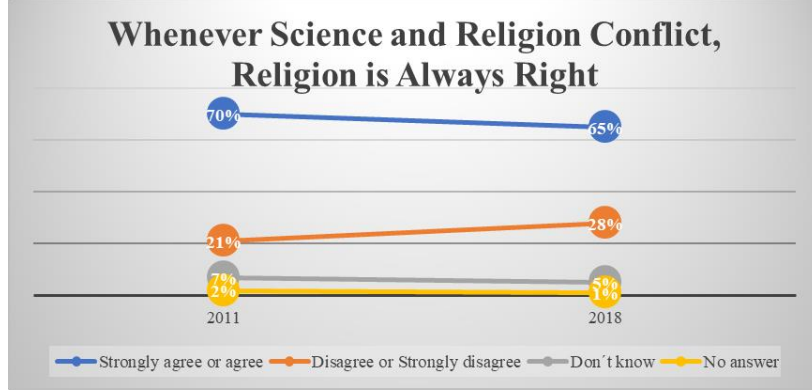
e) Düşünce Dünyasına Dinin Etkisiyle İlgili Göstergeler

Grafik 11: Dinin anlamı bu dünyayı-ahireti anlamlandırmak

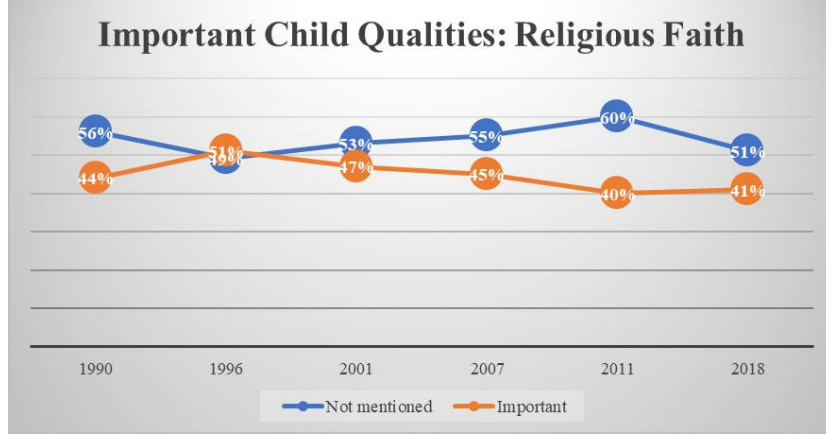
Dünya Değerler Araştırması'nda katılımcılara din bu dünyayı anlamlandırır, din ölümden sonraki hayatı anlamlandırır önermelerinden hangisine katıldıkları sorulmaktadır. Soru seküler teorinin modern dünyada dinin giderek bu dünyadan çekileceğine ilişkin algının toplumdaki karşılığını görme anlamında önemlidir. Türkiye'de son iki dalgada sorulmaya başlayan soru 2011 yılından 2018'e toplumda dinin dünyevi fonksiyonu, yaşanan dünyayı anlamlandırma işlevini algılamada (%22'den %34'e) çok güçlü bir gelişim gerçekleştiğini göstermektedir. Değişim insanların ölümden sonrasında ziyade yaşadıkları döneme odaklanmaları ve dinin dünyevi gayelerine ilişkin bir farkındalık gelişimi olarak değerlendirilebilir. Bu farkındalığın doğrultusuna ilişkin veriler net bir bilgi vermemektedir. Ancak Grafik 7'de görüldüğü üzere aynı dönemde dinin gayesinin ahlaklı bir insan olmak olduğunu belirtenlerin oranı da %33'ten %43'e çıkmıştır. İki veriyi birlikte okuduğumuzda buradaki farkındalık gelişiminin bir yönünün dinin bireyin toplum hayatına, insani ilişkilerine yansıyan boyutuna ilişkin bir talep/farkındalık artışı ile açıklanabileceği kanaatindeyiz. Diğer taraftan bu duruma dünyevileşme kavramı üzerinden de yaklaşılabilir. Önceden dünyevileşme kavramına yüklenen olumsuz manaların yerine dünyevileşme kavramına yüklenen yeni ılımlı anlamlar, dindarların dünyevi imkanlarla barışması üzerinden de yükselişi okumak mümkündür.⁵⁸

⁵⁸ Anthony Elliott - Charles Lemert, *Yeni Bireycilik: Küreselleşmenin Duygusal Bedelleri*, çev. Başak Kıcı (İstanbul: SEL Yayıncılık, 2011).

Grafik 12: Din-Bilim çatıştığında her zaman din doğrudur

Din ve bilim ilişkisi modern insanın hayatı anlama ve açıklamasında önemli çatışma alanlarından birisi olarak kodlanmıştır. Bu bağlamda Dünya Değerler Araştırması'nın son iki dalgasında katılımcılara "din ile bilim çatıştığında her zaman din doğrudur" görüşüne katılma durumları sorulmaktadır. Kesinlikle katılıyorum-katılıyorum, kesinlikle katılmıyorum-katılmıyorum seçenekleri birleştirilerek oluşturulan verilerde 2011 yılında %70 olan bu görüşe katılma oranının 2018'de %65'e düştüğü görülmektedir. Din ve bilim çatışmasında dinin her durumda doğru olduğu görüşüne katılmayanlarda ise yedi puanlık bir artış gerçekleşmiştir. Dindarlığın halen çok güçlü bir şekilde karşılık bulduğu toplumdaki bu değişim din ve bilimin alan ve yöntemleri arasındaki ayrıma ilişkin bir farkındalık artışı olarak değerlendirilebilir. Buna göre din ve bilim arasında çatışmadan ziyade her iki olgunun da bireylerin hayatında farklı alanlara etkisini dikkate alan anlayışta yükseliş görülmektedir.⁵⁹ Kanaatimizce bu durumu son yıllarda çoğunlukla dinî referansları da yanlış yorumlayarak kamuoyuna sunulan bazı din temelli bilimsel iddialar üzerinden oluşturulan gereksiz ikilemlerin insanlar üzerindeki etkisi olarak yorumlamak da mümkündür.

⁵⁹ Hüsamettin Erdem, "Din-Bilim Münasebeti Bağlamında Bir Din-Bilim Çatışmasından Söz Edilebilir mi?", *Karatay Sosyal Araştırma Dergisi* 6 (2021), 28.

Grafik 13: Çocuk niteliklerinde dini inancın önemi

760 | db

Araştırmada katılımcılara çocuklarının yetişmesinde önemli gördükleri kişilik özellikleri ile ilgili bir liste verilmiş ve bu listeden en önemli gördükleri beş özelliği işaretlemeleri istenmiştir. Listede sorumluluk sahibi, hayal gücü yüksek, saygılı, para kazanan ve tutumlu, itaatkâr, bencil olmayan vb. kişilik özellikleri bulunmaktadır. 1990 yılından itibaren tüm dalgalarda elde edilen veriler 1996 yılında çocuğun eğitiminde dinin önemli görülmesi oranının %51 ile en yüksek düzeye ulaştığını bu yıldan itibaren 2011 yılına kadar istikrarlı bir düşüşün ardından 2018 yılında bir puanlık bir artışla %41 olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Aynı zamanda önceki yıllarda soruda yer almayan bilmiyorum ve boş seçeneklerinin 2018 yılında sunulduğu ve katılımcıların %3'ünün bilmiyorum seçeneğini işaretlerken %5'inin ise yanıt vermediği görülmektedir. Kanaatimizce bu durum 2018 yılında olumsuz görüşlerdeki dokuz puanlık ciddi bir düşüşü açıklar niteliktedir. Dinî inancın çocuğunun önemli niteliklerinden kabul edenlerin oranının en yüksek olduğu 1996 yılında ülke gündeminin büyük oranda dinî özgürlük talepleri ile bağlantılı olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu durumun çocukların yetişmesinde dinin dikkate alınması ile ilgili taleplere de olumlu yansıtıldığı anlaşılmaktadır.

Literatürdeki çalışmalara bakıldığında zaman Diyanet İşleri Başkanlığının Türkiye'de Dinî Hayat (2014) isimli araştırmasına göre "Çocuklarımı İslami hassasiyetlere uygun olarak yetiştiririm" önermesine katılanların oranı %87,1, kısmen katılanların oranı %7,9,

katılmayanların oranı ise %1,7'dir.⁶⁰ SEKAM tarafından gerçekleştirilen Türkiye'de Gençlik (2016) araştırmasında ise "Din, duygu ve düşüncelerinizi etkiler mi?" sorusuna geçlerin %46,3'ü çok etkiler, %44,1'i etkiler, %6,1'i çok az, %3,5 ise hiç etkilemez şeklinde cevap vermiştir.⁶¹ Her üç araştırmada zaman, örneklem ve soru yapısındaki farklılıklar oranlardaki farkları açıklayabilir. Yine de verileri bir bütün olarak değerlendirerek bir tümevarım yapmak gerekirse toplumun çok büyük bir kısmının dini çocuklarının terbiyesinde önemli bir kişilik özelliği olarak gördüğü, Dünya Değerler Araştırmasındaki soruda olduğu üzere tercihlerin çeşitlenmesi durumunda kısmi düşüş görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim ebeveynlerin çocuklarının eğitiminde dinin rolünü yüksek oranda önemli gördüklerini gösteren başka araştırma verileri de bulunmaktadır.⁶²

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye'nin modernleşme süreci dinin gündelik hayattaki konumunun nasıl olacağı yönündeki arayış ve tartışmalarla belirginleşen bir serüven olarak yaşanmıştır. Son çeyrek yüzyıldan aşkın bir süreçte ise bu arayış ve tartışmalar çok daha görünür olmuş, bir yanda toplumun giderek dindarlaşığı ve bunun da modern hayatı yok edeceği iddiaları diğer yanda ise toplumun yeterince dindar olmayıp dindarlaşması gerektiği tezleri dindarlığa ilişkin tartışmaları popüler hale getirmiştir. Aynı süreçte entelektüel alanda devam eden bu tartışmaların yanında gerçek hayat çok daha hızlı şekilde değişime uğramış ve yeni küreselleşme ve bireyselleşme ile toplumun değer dünyası ciddi değişimlere uğramış, dinlerin kurumsal yapısına da hayat veren dikey otorite anlayışı yıpranarak karmaşık bir gerçeklik dünyası yaratmıştır. Süreç içerisinde dindarlığın "kurumsal" veya "bireysel" görünümünde ve kamusal alana yansıma düzeyinde ancak bütüncül bir perspektifle inceleme neticesinde anlaşılabilir farklılaşmalar meydana gelmiştir.⁶³ Literatür incelendiğinde dinin gündelik hayattaki geleneksel rolünün büyük oranda değişime uğradığı ancak dinselliğin hâlen önemli bir kimlik

⁶⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*, 13.

⁶¹ Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM), *Türkiye'de Gençlik: Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri*, 330.

⁶² Ömer Özdemir, "Ebeveynlere Göre Ailede Çocuğun Din Eğitimi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 338.

⁶³ Asım Yapıcı, "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 70.

objesi olarak görüldüğü⁶⁴ ve bireysel dindarlık gibi söylemlerle ifade edilen yeni tür dindarlık anlayışlarının ortaya çıktığı belirtilmektedir.⁶⁵

Türkiye özelinde Dünya Değerler Araştırması verileri dikkate alındığında kurumsal dinî söylemin bazı açılardan kısmi zayıflaması ve seküler yaşam motiflerinin biraz daha belirginleşmesi dikkat çekmektedir. Dinin bireyin düşünce dünyasına etkisine ilişkin bulgular farazi bir din-bilim çatışmasında dini mutlak olarak haklı görececek olanların oranında düşüşe, dinin dünyevi bir olgu olarak algılanmasında ise yükselişe işaret etmektedir. Dinin dünyevi yönünün ön plana çıkartılmasının yorumlanmasında diğer önemli bir bulgu ise Grafik 7’de yer almaktadır. 2011 yılında dindarlığı dini emirleri uygulamak ve ritüeller yerine getirmek olarak tanımlayanların oranı %64’iken bu oran 2018 yılında %53’e düşmüş, bunun yerine “dindarlığın anlamı güzel insan olmaktır” kanaatinde yükseliş gerçekleşmiştir. Ahlak ve ritüele bakıştaki bu değişim aynı zamanda öznel ve kurumsal dindarlık algılarındaki değişime de işaret etmektedir. Zira öznel dindarlık anlayışlarında dinin ahlak boyutu, kurumsal dindarlıkta ise ibadet ve ritüel boyutu öne çıkmaktadır. Kurumsal ve bireysel dindarlığa ilişkin sonuçlar geleneksel dini hiyerarşiden uzaklaşmanın ve dini bireyselleşmenin -özellikle gençler arasında- yaygınlaştığına ilişkin kanaat ve bulgularla örtüşmektedir.⁶⁶

762 | db

Dini açıdan kendini değerlendirmeye yönelik araştırma bulguları toplumda kendini dindar bir birey olarak tanımlama veya dini kendisi ve hayat için önemli bir dayanak olarak görme oranının son 30 yıllık süreçte yaklaşık %65-85 aralığında bir salınım gösterdiğini ortaya koymaktadır. Verilerin dönemsel değişimleri incelendiğinde kamuoyunda din üzerinden siyasi tartışmaların yoğun yapıldığı dönemlerde kendini dindar tanımlama oranı düşerken dinin hayat için önemli bir unsur olarak görülmesi noktasında artış yaşanmaktadır. Bu durumu çalışmanın giriş bölümünde daha çok dinsel kavramsallaştırması altında tanımlanan dinin kamusal görünümüne ilişkin bir farkındalık artışı olarak değerlendirmek mümkündür.

⁶⁴ Subaşı, *Din sosyolojisi*, 188-189.

⁶⁵ Hasan Meydan- Sare Aydın, “Üniversite Gençliğinin Kurumsal ve Öznel Dindarlığa Bakışı ve Etkileyen Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *BEÜ İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 299-323.

⁶⁶ Sıddık Ağçoban, *Üniversite Gençliğinde Dini Bireyselleşme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

Kamusal alanda dine ilişkin tartışmalar bireysel dindarlık algısını olumsuz etkilerken toplumda dinselliğe ilişkin beklenti/desteği artırmaktadır.

Dindarlığın ibadet ve ritüel boyutuna ve çocuk yetiştirmede dindarlığın bir kişilik özelliği olarak talep edilmesine ilişkin veriler de kamuoyunda din ve dini özgürlüklerin ele alınma biçimi ile dindarlık göstergeleri arasındaki bağa işaret etmektedir. 2018 yılındaki uygulama verileri seyrek de olsa camiye gitme oranında bir yükselişe işaret etmektedir. Yükseliş ibadete ilişkin diğer göstergelerle uyumlu değildir. Kanaatimiz bu durumun 2016 yılında gerçekleşen din ile ilişkilendirilmiş darbe girişiminin bireylerde camiye ibadet ve dini öğrenme mekânı olarak öne çıkarması şeklinde değerlendirilebilir. Çocuk yetiştirmede dindarlığı bir kişilik özelliği olarak tanımlama noktasında ise en yüksek talep kamuoyunda din ile ilgili tartışmaların en güçlü yaşandığı dönemlerde gerçekleşmiştir. Tüm bu sonuçlar Türkiye’de son 30 yılda dindarlığa ilişkin göstergelerin din-devlet-siyaset ilişkileri ile güçlü şekilde bağlantılı gerçekleştiği kanaati oluşturmaktadır. Din ile siyaset arasındaki bu yoğun ilişkinin din ve dindarlar açısından olumsuz birtakım sonuçları beraberinde getirmesine ilişkin haklı kaygılar da kamuoyunda yer etmiştir.⁶⁷

Dünya değerler Araştırması’nda inanç ile ilgili veriler Allah’a iman noktasında olumsuz görüş beyan edenlerin oranının %1-5 aralığında değişim gösterdiğini, bu oranın son uygulamada en yüksek değere ulaştığını göstermektedir. Araştırma kapsamında sorulan bir diğer inanç parametresi olan ahiret inancına ilişkin veriler ise Türkiye’de ahirete inancın 1990 yılından buyana istikrarlı bir artış gösterdiğini, son iki uygulamada ahirete inananların (%92) ve inanmayanların (%6) oranının sabit kaldığını göstermektedir. İnanca ilişkin veriler bir bütün halinde değerlendirildiğinde araştırma verilerinin Allah’a iman noktasında var olduğunu öne sürdüğü ciddi düşüşün neden ahirete imana yansımadağı hususu merakı celp etmektedir. Araştırma verileri arasında izahı zor görülen bir başka veri de bu çalışmada “toplumsal tutum ve davranışlara dinin etkiyle ilgili göstergeler” bağlamında değerlendirdiğimiz başka dinden olana güvenme ve başka dinden olanı komşu isteme sorularının sonuçlarıdır. Grafik 9 ve 10 incelendiğinde son uygulamada (2018)

⁶⁷ “Başörtüsünü bırakmak: Sekülerleşme mi, din yorgunluğu mu?”, www.haberturk.com (30 Temmuz 2021).

başka dinden olan birisine güvende yükselme söz konusuysen başka dinden komşu istemede düşüş yaşanması birbiriyle tezat oluşturmaktadır. Bu tür sonuçlar -bütün saha çalışmalarında olduğu gibi- Dünya Değerler Araştırması verilerinin yorumlanmasında da bütüncül bir perspektifin gerekliliğine işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağçoban, Siddik. Üniversite Gençliğinde Dini Bireyselleşme. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Akın, Şeyma. 28 Şubat Süreci ve Batı Medyasındaki Algılaması. Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Akyüz, İsmail. Adalet ve Kalkınma Partisinin Din Politikaları. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.
- Apaydın, Halil. Din Psikolojisi Terimleri Sözlüğü. Samsun: Bilimkent Yayınları, 2016.
- Arslan, Mustafa. "Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 3/4 (01 Ağustos 2003), 97-116.
- Baykan, Erdal. "Modernliği ve Dindarlığı Uyuşum ve Ayrışma Hâsılasının Ötesinde Okumak Mümkün mü?" Dindarlık Olgusu. ed. Hayati Hökelekli. 141-145. Bursa: Kurav Yayınları, 2006.
- Coştu, Yakup. "Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım: "Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi". Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8/15 (01 Haziran 2009), 119-139.
- Çakıroğlu, Ali - Toprak, Binnaz. Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset. İstanbul: TESEV, 2006.
- Davutoğlu, Ahmet. Stratejik Derinlik. İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB). Türkiye'de Dini Hayat Araştırması. Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, 2014.
- Elliott, Anthony - Lemert, Charles. Yeni Bireycilik: Küreselleşmenin Duygusal Bedelleri. çev. Başak Kıcı. İstanbul: SEL Yayıncılık, 2011.
- Erdem, Hüsamettin. "Din-Bilim Münasebeti Bağlamında Bir Din-Bilim Çatışmasından Söz Edilebilir mi?" Karatay Sosyal Araştırma Dergisi 6 (2021).
- Glock, Charles Y. "On The Study of Religious Commitment". Religious Education 57/ (01 Temmuz 1962), 98-110.
- Günay, Ünver. "Dindarlığın Sosyolojisi". Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi. ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik. Adana: Karahan Kitabevi, 2006.
- Himmelfarb, Harold S. "Measuring Religious Involvement". Social Forces 53/4 (01 Haziran 1975), 606-618.
- Hökelekli, Hayati. Din Psikolojisine Giriş. İstanbul: DEM Yayınları, 2016.
- Karaşahin, Hakkı. "Türkiye Kırsal Dindarlığı Üzerine Bir Pilot Araştırma (Gördes ve Çevre Köyleri Örneği)". Dini Araştırmalar 10/28 (01 Haziran 2007), 105-117.
- KONDA. 10 Yılda Ne Değişti? Erişim 04 Nisan 2021.
<https://interaktif.konda.com.tr/hayat-tarzlari-2018>
- KONDA. Gündelik Yaşamda Din, Lâiklik ve Türban Araştırması. İstanbul: KONDA, 2007.
<https://konda.com.tr/tr/rapor/gundelik-yasamda-din-laiklik-ve-turban-arastirmasi/>
- Köktaş, Mehmet Emin. Türkiye'de Dini Hayat. İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
- MAK Danışmanlık. Suriyeli Sığınmacılara Bakış. İstanbul: MAK Danışmanlık, 2016.
<https://konda.com.tr/tr/rapor/suriyeli-siginmacilara-bakis/>

- MAK Danışmanlık. Toplumun Din Algısı ve Dine Bakışı. Erişim 04 Nisan 2021.
<https://www.makdanismanlik.org/03-10-temmuz-2015-toplumun-din-algisi-ve-dine-bakisi/>
- MAK Danışmanlık. Türkiye Geneli Gençlik Araştırması. Bursa: MAK Danışmanlık, 2020.
- MAK Danışmanlık. Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı. Bursa: MAK Danışmanlık, 2017.
- Meydan, Hasan - Aydın, Sare. "Üniversite Gençliğinin Kurumsal ve Öznel Dindarlığa Bakışı ve Etkileyen Faktörler Üzerine Nitel Bir Araştırma". BEÜ İlahiyat Dergisi 7/2 (Aralık 2020), 299-323.
- Mutlu, Kayhan. "Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyoloji'de Yöntem Üzerine Bir Tartışma)". İslâmî Araştırmalar Dergisi 3/4 (1989), 194-199.
- Neuman, W. Lawrence. Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar. çev. Özlem Akkaya. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.
- Ok, Üzeyir. "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması". Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi 8/2 (2011), 528-549.
- Onay, Ahmet. "Dini Yönelim Ölçeği". İslamiyat Dergisi 5/4 (2002), 181-192.
- Özbaydar, Belma. Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.
- Özdemir, Ömer. "Ebeveynlere Göre Ailede Çocuğun Din Eğitimi". Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 47 (2019), 313-344.
- Peker, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/2 (2012), 41-49.
- Seyhan, Beyazıt Yaşar. "Dini Şuur Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". Ekev Akademi Dergisi 61 (2015).
- Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM). Türkiye'de Gençlik: Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri. İstanbul: SEKAM Yayınları, 2016.
- Subaşı, Necdet. Din sosyolojisi. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2014.
- Subaşı, Necdet. "Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler". İslâmiyât 5/4 (2012).
- Taplamacıoğlu, Mehmet. "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti". Ankara Üniversitesi İlahiyat Dergisi 10/ (1962), 141-151.
- Torun, İshak. "Köylerin Kentleştiği Kentlerin Köyleştiği Türkiye'de Dindarlığın Sosyolojisi". MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi 1/1 (2012), 39-59.
- Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV). Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset. İstanbul: TESEV Yayınları, 2006.
- Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV). Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset. İstanbul: TESEV Yayınları, 2000.
- Uysal, Veysel. "İslâmî Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma". İslâmî Araştırmalar Dergisi 8/4 (1995), 263-271.
- Uysal, Veysel. Türkiye'de Dindarlık ve Kadın. İstanbul: DEM Yayınları, 2006.
- WVS, World Values Survey. Erişim 01 Mart 2021.
<https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>
- Yaparel, Recep. Yirmi-Kırk Yaşları Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyo Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1987.
- Yapıcı, Asım. "Gençlerde Dindarlığın Farklı Görüntüleri ile Yalnızlık Arasındaki İlişkiler: Çukurova Üniversitesi Örneği". Değerler Eğitimi Dergisi 9/22 (2011), 181-208.
- Yapıcı, Asım. "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği". Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/1 (2006), 65-115.
- Yıldız, Murat. "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma". Tabula Rasa 1/1 (2001), 19-42.
- Yıldız, Murat. Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1998.

www.haberturk.com. “Başörtüsünü bırakmak: Sekülerleşme mi, din yorgunluğu mu?” 30 Temmuz 2021. Erişim 02 Ağustos 2021.
<https://www.haberturk.com/yazarlar/nihal-bengisu-karaca/3147658-basortusunu-birakmak-sekulerlesme-mi-din-yorgunlugu-mu>

The View of Religiosity in Turkey: A Longitudinal Analysis of World Values Survey Data

Ayşe Selin DOKUR*
Mehmet Emrullah DURAN**
Hasan MEYDAN***

Extended Abstract

In recent years, many studies have been conducted on the view of spirituality and religiosity. In these studies, the difficulties in defining and explaining the concept of religion, spirituality and religiosity make it difficult to develop scales related to these concepts. Although there are similar views on the existence and measurement of individual and social religiosity, there is no consensus on the matter. For this reason, studies on the view of religiosity have always been among the research subjects of social scientists. Difficulties such as the multidimensional nature of religiosity, its dynamic nature and understanding the relationship between its internal and external views made it difficult for religiosity to be understood by social scientists. At the same time, the fact that modernity brings together the view of religiosity with different factors is an important factor that makes it difficult to understand religiosity. Therefore, it is important to evaluate different indicators together considering the multidimensional structure of religiosity rather than a quantitative measurement of the religiosity of the individual or society.

In this study, studies aiming to measure spirituality or religiosity in Turkey are evaluated in three groups. The first group consists of studies involving the adaptation and application of a religiosity scale developed in the international literature in the framework of Christian culture, considering the conditions of our country. The five-dimensional religiosity scale developed by Glock (1962) and two-dimensional religiosity developed by Allport and Rose are evaluated in this group. The second group includes the religiosity scales developed considering the conditions of our country and the conditions of the Islamic religion. Another type of study that can be considered as the third group in Turkey is the studies intended to determine the opinions, attitudes and behaviours of individuals on religious subjects in the scope of various opinion polls. These studies try to generalize with some opinions that can be accepted as an indicator of religiosity rather than defining religiosity as a complete structure statistically. Examinations show that studies to understand the indicators of religiosity in society have been applied frequently last 30- 40 years. However, almost all the studies are in cross-sectional modal and do not provide longitudinal data to evaluate the process. In this study, world values survey data, which is the only source that provides regular data on the view of religiosity in

* Sakarya University, PhD Candidate, dokurselin@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-9294-8506>

** Res. Asst., Selçuk University Faculty of Islamic Studies, Department of Religious Studies, Konya, Turkey emrullahduran@selcuk.edu.tr orcid.org/0000-0001-9952-5103

*** Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Religious Education, hasanmeydan77@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-9093-7555>

Turkey in intervals of four to five years in the last 30 years, have been used and interpretations on the view of religiosity are made by using longitudinal data.

In the scope of the research, the data collection process was not explicitly applied from any sample. The data collected in the scope of the World Values Survey and made available as open access in the framework of research ethics principles are taken as reference. During the preparation process, the theories of religiosity were examined taking into account the points considered as indicators of religiosity in these theories the questions of the World Values Survey were classified. As a result of the classification, it was seen that some questions contain essential clues to understand the religiosity in the society. In the study, five categories were created by considering different perspectives in religiosity theories: (I) Religiously self-defining questions (II) Indicators related to faith (III) Indicators related to faith and religious socialization (IV) Indicators related to the influence of religion on social attitudes and behaviours (V) Indicators related to the influence of religion on thought.

In the study, considering the challenges of determining what the indicators of religiosity and spirituality are precisely and the potential shortcomings of the World Values Survey questions in measuring religiosity, we took the concerned data as a reference point for a longitudinal interpretation. Nevertheless, the cross-sectional data obtained from the scientific studies conducted by organizations such as KONDA, the Presidency of Religious Affairs, and MAK Consultancy or in the academia was also used as a source of data in the control and interpretation of the external validity of this set of longitudinal data. The World Values Survey, which has been implemented in Turkey since 1990, provides social scientists with an important data source. It enables them to analyze people's values, attitudes, and behaviour from different world cultures and nations comparatively longitudinally. The social institutions, phenomena, and values to be attributed the highest importance in the questions during all survey periods include family, neighbourly relations, daily life, and considerations for the future along with religion and religiosity, the sets of questions relating to which we take as our points of reference in this study.

The data from the six periods of implementation of the World Values Survey in Turkey, which spans from 1990 to 2018, point to a partial decline in the institutional aspect of religion and an increase in visibility in its form in secular life. The findings regarding the impact of religion on the intellectual life of individuals reveal a decrease in the share of those considering religion to be right in all matters and a rise in the perception of religion as a worldly phenomenon. In addition, the finding of a decrease in the percentage of those perceiving religiosity to be performing the commands and rituals of religion can be associated with the mundane aspect of religion coming to the fore. The data concerning whether individuals seek religiosity as a personality trait in child-raising accounts for the relationship between the way religion and religious liberties are debated in the public and the indicators of religiosity. On the other hand, the data related to belief indicates that the share of individuals stating a negative response to the question on belief in God varies from 1 to 5% and has reached the highest value in the most recent round. Assessments concerning the seasonal changes in the data suggest that the indicators of religiosity in Turkey have been closely linked with the religion-state-politics relations in the last 30 years.

Keywords: Psychology of Religion, Spirituality, Religiosity, World.

